

Newly Found Sources of 75 Quatrains Attributed to Rumi from the Rum's Divan-e-Kabir Based on Nozhat-al-Majales

Rahman Moshtaghmehr^{*}, Yadollah Nasrollahi^{}**

Mahnaz Nezami^{*}**

Abstract

Badi-ul-Zaman Forouzanfar, the editor of Rumi's Divan-e-Kabir, and other scholars believe that there are common quatrains between Divan Kabir and the early sources. By searching for the quatrains from the early poets in Divan-e Kabir, one can understand the vast range of Rumi's study references and the sources of his literary thought. One of the valuable sources of quatrains is the collection of Nozhat-al-Majales, which contains 4125 quatrains from 300 Persian poets. In addition to the 40 common quatrains between Divan-e-Kabir and Nozhat-al-Majales, which Riahi mentioned in the footnote of Nozhat-al-Majales, 75 other quatrains from this collection were found in Divan-e-Kabir. These quatrains were then searched in other Divans and earlier literary works, and as a result, other new sources were obtained for some of these common quatrains. Out of a total of 115 quatrains shared by Nozhat-al-Majales and Divan-e Kabir, in 65 cases, the name of the poet of the quatrain is clear, which entered Divan-e-Kabir from 38 poets. Among these poets, Sanai is at the top with six quatrains. Not all of these quatrains appeared in the

^{*} Professor of Persian Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran
(corresponding author), r.moshtaghmehr@gmail.com

^{**} Associate Professor of Persian Language and Literature, Azerbaijan Shahid Madani University.,
Tabriz, Iran, y.nasrollahy@gmail.com

^{***} PhD student of Persian Language and Literature, Azerbaijan Shahid Madani University, Tabriz,
Iran, mahnaznezami10@yahoo.com

Date received: 22/04/2021, Date of acceptance: 05/07/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Divan-e-Kabir without change. The similarity of common quatrains varies from similarity in four shutters to similarity in one shutter.

Keywords: *Divan-e-Kabir*, Early Sources, Quatrains Attributed to Rumi, *Nozhat-al-Majales*, Text Editing.

مآخذ نویافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا

با تکیه بر نزهة‌المجالس

رحمان مشتاق‌مهر*

یداله نصراللهی**، مهناز نظامی***

چکیده

حتی بدیع‌الزمان فروزان‌فر، مصحح کلیات شمس تبریزی، بر وجود بعضی از رباعیات منسوب به مولانا در منابع ادبی کهن‌تر اذعان کرده است. با جست‌وجوی این منابع، برای یافتن سرایندهان واقعی رباعیات، علاوه بر شناختن گوینده واقعی آن‌ها و رفع شبهه انتساب آن‌ها به مولانا، می‌توان به گستره منابع مطالعاتی مولانا و بعضی آبشخورهای ذوقی، فکری، و عرفانی او پی برد. یکی از منابع بارز رباعی، که رباعیات شاعران پیش از مولانا در آن جای گرفته، نزهة‌المجالس است با ۴۱۲۵ رباعی. علاوه بر چهل رباعی مشترک مندرج در دیوان کبیر و نزهة‌المجالس، که مصحح کتاب، محمدمامین ریاحی، در پانوشه صفحات بدان اشاره کرده است، نگارندگان ۷۵ رباعی دیگر در این کتاب یافتند که به‌نوعی با رباعیات دیوان کبیر وجه مشترک دارند. نگارندگان این رباعیات را در دواوین شعری و منابع ادبی کهن‌تر نیز جست‌وجو کردند و در نتیجه آن منابع نویافته دیگری برای تعدادی از این

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)
r.moshtaghmehr@gmail.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
y.nasrollahy@gmail.com

*** دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
mahnaznezami10@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۴

رباعیات به دست آمد. از مجموع ۱۱۵ رباعی مشترک در *نزهةالمجالس* و *دیوان کبیر*، سراینده ۶۵ رباعی، که به ۳۸ شاعر تعلق دارد، مشخص شده است که از این میان سنایی با شش رباعی در صدر است. این رباعیات همه عیناً و بدون تغییر به *دیوان کبیر* وارد نشده‌اند، بلکه در چهار تا یک مصراع وجه مشترک دارند. در چهارده مورد نیز رباعی، با حفظ قوافی و مضمون، به شکلی دیگر ثبت شده است.

کلیدواژه‌ها: *دیوان کبیر*، رباعیات مشترک، کلیات شمس تبریزی، *نزهةالمجالس*، منابع کهن شعر فارسی.

۱. مقدمه

صوفیه از میان قالب‌های شعری به رباعی بیش از دیگر قالب‌ها علاقه نشان داده و این قالب را برای بیان معانی بلند عرفانی خویش مناسب‌تر یافته است. صوفیه، با وجودی که غالباً از شهرت به شعر و شاعری بیزاری جسته، در دفتر رباعیات فارسی رباعیات بسیاری را به نام خود ثبت کرده است.

درباره رباعیات منسوب به سرایندگان صوفی باید به دو نکته توجه کرد: نخست این که صوفیان، سلسله‌وار، به آثار، گفته‌ها، و سروده‌های مشایخ پیش از خود عنایت داشتند و در بیانات خود از آن‌ها، اغلب بدون توجه به استناد و ذکر منبع، استفاده می‌کردند و «به اصطلاح، اهل معنی و چه گفت بودند» [= ما قال] تا اهل صورت و «که گفت» [= من قال] (شمیسا ۱۳۷۴: ۱۱۴). بنابراین، مریدان مخاطب این مطالب را، که اغلب حاوی رباعی نیز بودند، به نام پیر و مراد خویش ثبت می‌کردند. نکته مهم دیگر این است که معروف‌ترین و برجسته‌ترین عرفا نگاهی جمال‌شناسانه و هنری به عرفان و الهیات داشتند، زیرا «عرفان چیزی نیست جز نگاه جمال‌شناسانه به الهیات» (شفیعی کدکنی ۱۳۹۲: ۱۹). بنابراین، برخورد عاطفی و هنری این دسته از صوفیه با عرفان موجب شد تا زبان عرفان در نزد آن‌ها حد و مرزی نداشته باشد و آن‌ها نیز بر همین اساس توانستند از ظرفیت‌های گوناگون زبان برای بیان مقصود و معنای موردنظر خویش استفاده کنند. یکی از برخوردهای خلاقانه مهم صوفیه با زبان این است که آن‌ها در بیانات و حتی در مکتوبات خود برای بیان مقصود فقط به اقوال و اشعار صوفیانه بسنده نمی‌کردند، بلکه به دیگر آثار شعری غیرصوفیانه پیش از خود نیز عنایت داشتند و از آن‌ها نیز در بیان معانی بلند عرفانی خویش به خوبی استفاده می‌کردند و مرزهای زبان صوفیانه را شاید در حوزه

عرفان برای اولین بار این چنین شکستند و آغازکنندهٔ راهی نوین در عرصهٔ زبان عرفان و تصوف شدند و این گونه بی‌کرانه بودن را به حوزهٔ زبان عرفان هدیه کردند، اما همین دو نکته موجب شد که اقوال و آثار عرفای برجسته با اشعار و به ویژه رباعیات دیگر شعرای صوفی و غیرصوفی درآمیزد و بخشی از آثار ادبی دیگران به اشتباه به این دسته از عرفا منسوب شود. بنابراین، هرچه میزان آشنایی این دسته از عرفا با اشعار و رباعیات و به طور کلی آثار ادبی پیشین بیشتر می‌شد، به همان میزان، اختلاط اشعار دیگران با اشعار آن‌ها بیشتر می‌شد. اما، همان گونه که گذشت، این اختلاط و درهم آمیختگی در حوزهٔ رباعیات، به سبب توجه پُررنگ صوفیه به این قالب شعری، بیش از دیگر قالب‌های شعری رخ داده است و همین امر سبب شد که نگارندگان رباعیات سرگردان فراوانی را در آثار عرفا شاهد باشند. البته، رباعیات سرگردان به آثار صوفیه اختصاص ندارد، اما قطعاً، با توجه به نکات یادشده، درصد آن بسیار بیش‌تر از رباعیات سرگردان در آثار شعرای غیرصوفی است. بنابراین، در زمینهٔ رباعیات سرگردان «دیوان شعرا قابل اعتمادتر از مجموعه‌هایی مثل رباعیات مولوی و اوحالدین و باباافضل و ابوسعید و امثالهم است» (میرافضلی ۱۳۸۱: ۳۶).

از آثار و مکتوبات مولانا می‌توان دریافت که او با آثار ادبی عرفانی و غیرعرفانی سترگ پیش از خود به خوبی آشنا بوده و از آن‌ها در خلق آثارش تأثیر گرفته است. این آثار در واقع آبخورهای فکری مولانا به‌شمار می‌آیند. بنابراین، «یکی از راه‌های آشنایی با منابع فکری و ذوقی مولانا در همهٔ آثار او پی‌گیری ردپای آثار و آموزه‌های دیگران در مطاوی سروده‌ها و گفته‌ها و نوشته‌های اوست» (مشتاق مهر ۱۳۹۶: ۱۰۴). از این رو، مشخص شدن این آبخورهای فکری ما را با وسعت آگاهی و تنوع منابع مطالعاتی مولانا آشنا می‌کند. یکی از آثار مهم مولانا در ادبیات فارسی رباعیات اوست؛ در ویراست ارزش‌مند و منتح بدیع‌الزمان فروزان‌فر از دیوان مولانا، ۱۹۸۳ رباعی به او منسوب است. در این اثر نیز، مستقیم و غیرمستقیم (اقتباسی)، ردپای رباعیات متعددی را می‌توان یافت که متعلق به شعرای صوفی و غیرصوفی پیش از مولانا است.

پژوهش‌گرانی مانند فرانکلین دی لوئیس (۱۳۸۳: ۴۱۶)، فروزان‌فر در مقدمهٔ جلد هشتم دیوان کبیر (۱۳۶۳: ۱)، شعبانی (۱۳۸۹: ۲۹)، و میرافضلی، به‌انحای مختلف، به رباعیات سرگردان و دخیل در مجموعه رباعیات مولانا اشاره کرده و بر این امر صحه گذاشته‌اند؛ از جمله سیدعلی میرافضلی، پژوهش‌گر برجستهٔ رباعیات فارسی، در این زمینه می‌نویسد:

بعضی از این مجموعه رباعیات، مانند رباعیات مولوی (در کلیات شمس) و اوحدالدین کرمانی، فراهم کرده‌اند و معتقدان آن‌هاست که اهتمام و اعتقاد بلیغی داشته‌اند که هرچه شعر بر زبان مرادشان می‌گذشته است به اسم خود او به ثبت برسانند و مجموعه اشعارش را فربه نمایند (میرافضلی ۱۳۷۶: ۲۴-۲۵).

قطعاً یکی از راه‌های تشخیص و اثبات برخی از رباعیات دخیل در دیوان کبیر بررسی و مقایسه رباعیات آن با مجموعه‌های متقدم رباعی، از جمله مجموعه کهن و باارزش *نزهة المجالس*، است که حاوی چهارهزار و اندی رباعی از شاعران پیش از مولانا است. «نزهة المجالس ارزنده‌ترین گنجینه ترانه‌های ایرانی، نغزترین نمونه‌های هنر اصیل ایرانی، و والاترین و ژرف‌ترین یادگارهای اندیشه ایرانی است» (ریاحی ۱۳۷۴: ۱۱، مقدمه). محمدمبین ریاحی در این مجموعه کهن برای تعداد زیادی از رباعیات در بخش پانویشت این اثر منابعی را ذکر می‌کند که همین امر گواه آن است که او در تصحیح این مجموعه باارزش سعی وافری مبذول داشته است. شاید نقطه عطف توجه برخی پژوهش‌ها به سمت وسوی بررسی اصالت رباعیات مولانا مطلبی است که او در مقدمه عالمانه خود بر کتاب *نزهة المجالس* این‌گونه به آن اشاره کرده است: «پنجاه رباعی از رباعی‌هایی که در دیوان کبیر مولوی، بعد از آن‌همه دقت و وسواس علمی استاد فروزان‌فر، چاپ شده در *نزهة المجالس* هست و این می‌رساند که هیچ‌یک از آن‌ها از مولوی نیست» (ریاحی ۱۳۷۵: ۵۶). البته، باید یادآور شویم که ریاحی در پانویشت‌های آخرین تصحیح *نزهة المجالس* فقط به ۴۲ رباعی مشترک میان رباعیات مولانا و *نزهة المجالس* اشاره کرده است که یک مورد آن به شماره ۷۸۵ در مکتوبات مولانا آمده و یک رباعی دیگر به شماره ۹۲۰ در *نزهة المجالس* و در دیوان کبیر به تصحیح فروزان‌فر اصلاً وجود ندارد. بنابراین، ریاحی فقط به چهل رباعی از دیوان کبیر به تصحیح فروزان‌فر به شماره‌های ۳، ۱۶۷، ۲۳۰، ۲۳۹، ۲۹۰، ۳۲۸، ۳۴۱، ۴۲۰، ۴۳۱، ۴۶۳، ۵۰۶، ۵۵۱، ۵۷۴، ۵۷۸، ۶۹۹، ۸۳۵، ۹۰۴، ۱۰۵۲، ۱۰۶۲، ۱۱۹۶، ۱۲۱۰، ۱۲۱۶، ۱۲۳۴، ۱۴۸۳، ۱۵۱۴، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۶۶۱، ۱۷۴۱، ۱۷۴۷، ۱۷۷۱، ۱۷۷۹، ۱۸۰۱، ۱۸۱۰، ۱۸۲۸، ۱۸۵۳، ۱۸۸۱، ۱۹۰۷، و ۱۹۲۱ در پانویشت‌ها اشاره کرده است. این نکته موجب شد تا برای یافتن دیگر رباعی‌های دخیل مقایسه‌ای میان *نزهة المجالس* و دیوان شمس تصحیح فروزان‌فر صورت گیرد تا همه رباعیات مشترک میان این دو اثر مشخص و در صورت امکان به منابع دیگری از این رباعیات نیز اشاره شود.

تنها مقاله‌ای که در زمینه بررسی اصالت برخی از رباعیات مولانا تاکنون نگاشته شده مقاله‌ای است با نام «بازشناسی منبع ۳۸ رباعی منسوب به مولانا در متون ادبی و تاریخی» (رحیمی زنگنه و رحمتیان ۱۳۹۶). در این پژوهش، در اغلب موارد، به بازشناسی رباعی‌هایی پرداخته شده که در متون کهن نثر فارسی به‌عنوان استشهدات شعری نیز آمده‌اند که البته برخی از آن‌ها، علاوه بر این که در متون نثر آمده‌اند، در مجموعهٔ *نزهةالمجالس* نیز وجود دارند. از میان این ۳۸ رباعی، در این مقاله، ده رباعی به شماره‌های ۳، ۱۱۵، ۱۲۱، ۲۳۰، ۵۰۶، ۹۴۲، ۱۰۵۲، ۱۸۲۸، ۱۸۸۱، و ۱۹۲۱ از *دیوان کبیر* به مجموعهٔ *نزهةالمجالس* ارجاع داده شده که، غیر از سه رباعی شماره ۱۱۵، ۱۲۱، و ۹۴۲، هفت رباعی دیگر را قبلاً محمدامین ریاحی در پانویشت *نزهةالمجالس* به‌عنوان رباعیات مشترک *نزهةالمجالس* و *دیوان کبیر* مشخص کرده است. بنابراین، در این پژوهش فقط به سه رباعی مشترک نویافته از *دیوان کبیر* در *نزهةالمجالس* اشاره شده است که، با احتساب چهل رباعی مشخص شده توسط محمدامین ریاحی در *نزهةالمجالس*، در مجموع ۴۳ رباعی مشترک میان *دیوان کبیر* و *نزهةالمجالس* تاکنون شناسایی شده است. از آن‌جاکه این پژوهش ذیلی بر تکمیل استنادات و توضیحات محمدامین ریاحی دربارهٔ رباعیات مشترک *نزهةالمجالس* و *دیوان کبیر* است، در این تحقیق از ذکر چهل رباعی مشترک مشخص شده توسط ایشان خودداری شد. اما در این پژوهش بار دیگر سه رباعی شماره ۱۱۵، ۱۲۱، و ۹۴۲، که در مقالهٔ فوق‌الذکر آمده است، نیز با ارجاعاتی کامل‌تر به نسخ خطی و دیگر منابع چاپی بررسی شدند.

شیوه کار نویسندگان در این پژوهش این‌گونه بوده است: نخست رباعی موردنظر با ذکر شماره و علائم اختصاری نسخ آن، که توضیح آن‌ها در پیوست آمده، از جلد هشتم *دیوان کبیر* به تصحیح فروزان‌فر آورده شده است. سپس، به رباعی مشابه آن در *نزهةالمجالس* اشاره شده و چنان‌چه مرحوم ریاحی منبعی برای آن رباعی در *نزهةالمجالس* آورده باشد، نخست آن رباعی ذکر شده و در صورت امکان منابع نویافتهٔ دیگر پس از آن آورده شده است.

۲. بررسی ۷۵ رباعی نویافتهٔ مشترک میان *نزهةالمجالس* و *دیوان کبیر*

همهٔ رباعیات دخیل به یک صورت واحد در *دیوان شمس نیامده‌اند*، زیرا همیشه این‌گونه نبوده که مولانا یک رباعی را از شاعری دیگر بدون هیچ‌گونه تغییری بیان کند و

مربدان آن رباعی را به نام او ثبت کنند، بلکه، در اغلب موارد، به ایجاد تغییراتی گوناگون در ساختار این رباعی‌ها دست یازیده و آن رباعی را متناسب با ذوق خویش و هم‌چنین به اقتضای شرایط گوناگون در مجالس تعلیمی و وجد و سماع خویش بر زبان رانده است. در مجموع، این رباعیات را می‌توان براساس تغییراتی که در آنها ایجاد شده در پنج گروه دسته‌بندی کرد:

- ۱.۲ شباهت در همه مصرع‌ها؛
- ۲.۲ شباهت در سه مصرع؛
- ۳.۲ شباهت در دو مصرع؛
- ۴.۲ شباهت در یک مصرع؛
- ۵.۲ اقتباس مضمون و شباهت در قوافی.

۱.۲ شباهت در همه مصرع‌ها

سی‌ودو رباعی از میان ۷۵ رباعی مورد بحث به‌طور کامل و با داشتن شباهت در هر چهار مصرع به دیوان کبیر راه یافته‌اند، که البته این رباعی‌ها را براساس معیارهایی می‌توان به دو دسته مجزا تقسیم کرد:

۱.۱.۲ شباهت کامل در هر چهار مصرع

فقط هفت رباعی از ۳۲ رباعی یادشده، صرف‌نظر از تفاوت‌های جزئی در حروف اضافه، ضمائر اشاره، ضمائر شخصی، و صیغه افعال، در هر چهار مصرع شباهت کامل به یک‌دیگر دارند. میزان این گونه تفاوت‌ها در میان واژگان رباعیات دخیل در دیوان کبیر و دیگر آثار مولانا بسیار چشم‌گیر است. «تفاوت ضبط‌ها و روایت‌ها نشان می‌دهد که مولوی مضمون ابیات را حفظ می‌کرده، ولی صیغه افعال و بعضی کلمات را مطابق با جریان مطلب و شأن مخاطب تغییر می‌داده است» (مشتاق مهر ۱۳۹۶: ۸۸).

۱.۱.۱.۲ (ش: ۶۵۲) نسخه: چت، فا، مق، خب^۲

وز هرچه مرا بود غمی بیش نماند	از لشکر صبرم علمی بیش نماند
دم می‌دهد و مرا دمی بیش نماند	این طرفه تر است کز سر عشوه هنوز

مأخذ نو یافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۲۹۳

﴿می دهی﴾ (شروانی ۱۳۷۵: ۴۷۷، رباعی ۲۵۵۳ ﴿مجیرالدین بیلقانی﴾).

ریاحی: «دیوان مجیرالدین بیلقانی، ص ۳۹۷» (همان: ۴۷۷).

منبع دیگر: نسخه شماره ۱۷۰، دیوان مجیر، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۱۹۲.

۲.۱.۱.۲ (ش: ۷۷۱) نسخه: چت، فذ، خب، عد

دوش آن بت من همچو مه گردون بود نی نی که به حسن از آفتاب افزون بود

از دایره خیال ما بیرون بود دانم که نکو بود، ندانم چون بود

﴿نه نه، «من﴾ (شروانی ۱۳۷۵: ۵۰۳، رباعی ۳۵۴۴، رباعی ۲۵۵۳ ﴿شفره﴾).

۳.۱.۱.۲ (ش: ۱۰۳۴) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

سودای توام در جنون می زد دوش دریای دو چشم موج خون می زد دوش

تا نیم شبی خیل خیالت برسید ور نی جانم خیمه برون می زد دوش

﴿نه﴾ (شروانی ۱۳۷۵: ۴۹۷، رباعی ۲۷۰۸ ﴿رشید﴾).

ریاحی: «نقیسی این رباعی را جزو رباعیات ابوسعید به شماره ۳۶۰ آورده است»

(همان: ۴۹۷).

۴.۱.۱.۲ (ش: ۱۰۳۹) نسخه: فذ، چت، خب، مق

دل یاد تو آرد برود هوش ز هوش می بی لب نوشین تو کی گردد نوش

دیدار تو را چشم همی دارد چشم آواز تو را گوش همی دارد گوش

﴿بدون تفاوت﴾ (شروانی ۱۳۷۵: ۶۲۵، رباعی ۳۶۷۱ ﴿ناشناس﴾).

ریاحی: «در کاشی های تخت سلیمان (قوچانی: ص ۶۷) است» (همان: ۶۲۵).

منابع دیگر: در روضة الکتاب و حدیقه الالباب و المختارات من الرسائل فقط بیت دوم این

رباعی آمده است (قونیوی ۱۳۴۹: ۸۴؛ المختارات من الرسائل ۱۳۷۸: ۳۹۴).

۵.۱.۱.۲ (ش: ۱۶۴۶) نسخه: فذ، چت، خب، عد، مق

مه دوش به بالین تو آمد به سرای گفتم که ز غیرتش بگویم سر و پای

مه کیست که او با تو نشیند یک جای شبگرد جهان دیده و انگشت نمای

📖 ← «جهان‌دیده» (شروانی ۱۳۷۵: ۵۵۰، رباعی ۳۱۱۰ سنایی).

۶.۱.۱.۲ (ش: ۱۸۷۷) نسخه: فذ، چت، خب، عد، مق

حاشا که به ماه گویمت می‌مانی یا چون قد تو سرو بود بستانی
مه رال لب لعل شکرافشان ز کجاست؟! در سرو کجاست جنبش روحانی!؟

📖 ← بدون تفاوت (همان: ۳۰۱، رباعی ۱۱۶۳ ناشناس).

منابع دیگر: سنایی ۱۳۸۸: ۱۱۷۶، رباعی: ۵۲۱.

نسخهٔ خطی کلیات سنایی به شمارهٔ ۱۳۴ (۶۸۴ ق) دانشگاه تهران، ص ۳۱۹.

۷.۱.۱.۲ (ش: ۱۹۲۶) نسخه: فذ، چت، خب، عد، مق

در دل نگذارمت که افگار شوی در دیده ندارمت که بس خوار شوی
در جان کنمت جای نه در دیده و دل تا در نفس بازپسین یار شوی

📖 ← «با» (شروانی ۱۳۷۵: ۵۹۷، رباعی ۳۴۵۵ ناشناس).

۲.۱.۲ شباهت در چهار مصرع هم‌راه با تفاوت در برخی واژگان

تعداد ۲۵ رباعی از رباعیات مشترک دیوان کبیر و نزهة‌المجالس، درعین شباهت در هر چهار مصرع، تفاوت‌هایی نیز در برخی واژگان با یک‌دیگر دارند که این تفاوت‌ها اغلب شامل اسامی و افعال مترادف، پس‌و‌پیش کردن واژگان، و هم‌چنین آوردن کلمات نزدیک به هم است. در موارد اندکی هم واژگان کاملاً متفاوت از هم‌دیگرند و هیچ‌گونه ترادف و قرابتی میان آن‌ها وجود ندارد.

۱.۲.۱.۲ (ش: ۱۷) نسخه: فذ، چت، خب، عد، مق

بَر رهگذر بلا نهادم دل را خاص از پی تو پای گشادم دل را
از باد مرا بوی تو آمد امروز شکرانهٔ آن به باد دادم دل را

📖 ← «تا در ره عشق تو»، «باز» (شروانی ۱۳۷۵: ۲۵۶، رباعی ۸۱۲ ناشناس).

ریاحی: «دیوان اوحدالدین کرمانی، رباعی ۵۰۱» (همان: ۲۵۶).

منبع دیگر: در سفینهٔ تبریز (۷۲۱ ق)، ص ۲۹۳، متعلق به اوحدالدین کرمانی است.

مأخذ نویافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۲۹۵

۲.۲.۱.۲ (ش: ۱۲۱) نسخه: فذ، خب، مق، چت

باد آمد و گل بر سر میخواران ریخت یار آمد و می در قدح یاران ریخت
از سنبل تر رونق عطاران برسد وز نرگس مست خون هشیاران ریخت

📖 ← «آن عنبر تر»، «وآن» (شروانی ۱۳۷۵: ۳۵۰، رباعی ۱۵۶۵ مهستی).

ریاحی: «دیوان ظهیرالدین فاریابی، ص ۳۷۳» (همان: ۳۵۰).

منابع دیگر: مهستی ۱۳۹۱: ۴۷. در چهار نسخه خطی زیر این رباعی منسوب به
ظهیرالدین فاریابی است:

در سفینه تبریز (۱۳۲۱ق)، ص ۳۰۲، متعلق به ظهیرالدین فاریابی است و شباهت کامل به
نزهة المجالس دارد؛

نسخه شماره ۱۷۰ دیوان ظهیرالدین فاریابی، کتاب خانه مرکزی دانشگاه تهران،
ص ۱۳۰؛

نسخه شماره ۲۰۰ (۱۳۱۷ق) دیوان ظهیرالدین فاریابی، کتاب خانه مرکزی دانشگاه تهران،
ص ۷۶.

نسخه شماره ۲۴۴ (۱۳۴۰ق) دیوان ظهیرالدین فاریابی، کتاب خانه مرکزی دانشگاه تهران،
ص ۱۶۷.

۳.۲.۱.۲ (ش: ۳۹۹) نسخه: فذ، چت، خب، مق

آمد بر من چو در کفم زر پنداشت چون دید که زر نیست وفا را بگذاشت
آن حلقه گوش او چنین پندارد کانجا که زر است گوش می باید داشت

📖 ← «نداشتم ره»، «از»، «مرا شد معلوم» (شروانی ۱۳۷۵: ۳۵۴، رباعی ۱۵۹۸)

کمال الدین اسماعیل).

ریاحی: «دیوان کمال الدین اسماعیل، ص ۸۱۹، رباعی ۱۱۵» (همان: ۳۵۴).

۴.۲.۱.۲ (ش: ۵۶۳) نسخه: چت، خب

دی چشم تو رای سحر مطلق می زد روی تو ره گنبد ازرق می زد
تا داشتی آفتاب در سایه زلف جان بر صفت ذره معلق می زد

📖 ← «مکر» (شروانی ۱۳۷۵: ۳۷۴، رباعی ۱۷۵۳ 📖 ظهیرالدین فاریابی).

ریاحی: «دیوان ظهیرالدین فاریابی، ص ۳۷۵» (همان: ۳۷۴).

منابع دیگر: در دو نسخه زیر این رباعی از ظهیر است:

نسخه شماره ۱۷۰، بخش دیوان ظهیرالدین فاریابی، کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۱۳۱؛ نسخه شماره ۲۴۴ (۸۴۰ق) از دیوان ظهیرالدین فاریابی، کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۱۶۷.

۵.۲.۱.۲ (ش: ۶۵۵) نسخه: چت، فذ، خب، عد

مه را طرفی به روی او می‌ماند چیزیش بدان فرشته خو می‌ماند

نی نی ز کجا تا بکجا مه که بود جان بنده او بدو خود او می‌ماند

📖 ← «اثری»، «نی نی غلطم مه ز کجا او ز کجا»، «برخی»، «همو» (شروانی ۱۳۷۵: ۳۰۰،

رباعی ۱۱۵۳ 📖 سید حسن غزنوی).

ریاحی: «دیوان سیدحسن ندارد. در مونس‌الاحرار (ج ۲، ص ۱۲۰۹) بی نام شاعر آمده» (همان).

منبع دیگر: در سفینه تبریز (۷۲۱ق)، در صفحات ۲۶۷ و ۳۰۲، منسوب به قطب‌الدین عتیقی است.

نکته: در سفینه تبریز این رباعی بانزله‌المجالس شباهت کامل دارد.

۶.۲.۱.۲ (ش: ۶۶۰) نسخه: فذ، خب، مق

آن روز که مهرگان گردون زده‌اند مهر زر عاشقان دگرگون زده‌اند

واقف نشوی به عقل تا چون زده‌اند کاین زر ز سرای عقل بیرون زده‌اند

📖 ← «کار مهر»، «عاشقی» (شروانی ۱۳۷۵: ۲۴۰، رباعی ۶۹۶ 📖 سنایی).

ریاحی: «دیوان سنایی، ص ۵۸۹» (همان: ۲۴۰).

منابع دیگر: نسخه خطی کلیات سنایی، به شماره ۱۳۴ (۶۸۴ق)، دانشگاه تهران، ص ۳۰۹. هر دو بیت این رباعی در روح‌الارواح و مقامات ترنده‌پیل آمده است.

سمعانی ۱۳۸۴: ۵۵ و ۱۶۲؛ غزنوی ۱۳۸۴: ۴۵.

مآخذ نو یافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۲۹۷

۷.۲.۱.۲ (ش: ۶۷۳) نسخه: فذ، چت، خب، مق

آنها که دل از الست مست آوردند جان را ز عدم عشق پرست آوردند
از دل بنهادند قدم بر سر جان تا یک دم پردرد به دست آوردند

← «خود»، «دور به رست»، «از دیده نهادند»، «دل دیوانه» (شروانی ۱۳۷۵: ۶۷۸، رباعی ۴۰۶۷ ☞ ناشناس).

منبع دیگر: این رباعی در سفینه تبریز (۷۲۱ق)، ص ۲۹۸، منسوب به امام فخرالدین رازی است.

۸.۲.۱.۲ (ش: ۷۶۳) نسخه: چت، فا، خب، مق

افسوس که طبع دلفروزیت نبود جز دلشکنی و سینه سوزیت نبود
من داده بدم به تو دل و دیده و جان تو برده بدی و لیک روزیت نبود

← «برده دری» (شروانی ۱۳۷۵: ۶۰۸، رباعی ۳۷۵۷ ☞ ناشناس).
ریاحی: «دیوان سیدحسن غزنوی، ص ۳۳۳» (همان: ۶۰۸).

۹.۲.۱.۲ (ش: ۸۶۹) نسخه: فذ، چت، خب

دل هرچه در آشکار و پنهان گوید زان زلف چو مشک عنبرافشان گوید
این آشفته است و آن پریشان دانم کاشفته سخن های پریشان گوید

← «ز»، «دراز» (همان: ۳۲۸، رباعی ۱۳۷۹ ☞ ناشناس).

۱۰.۲.۱.۲ (ش: ۸۹۴) نسخه: فذ، چت، خب، مق

هردم دل خسته را برنجانند یار یا سنگدل است یا نمی داند یار
از دیده به خون نبشته ام قصه خویش می بیند و هیچ بر نمی خواند یار

← «بر چهره نبشته ام به خون» (همان: ۵۸۸، رباعی ۳۳۸۷ ☞ ناشناس).

۱۱.۲.۱.۲ (ش: ۹۴۲) نسخه: چت، خب، مق، فا

من بودم و دوش آن بت جان افراز از من همه لابه بود و از وی همه ناز
شب رفت و حدیث ما به پایان نرسید شب را چه گنه حدیث ما بود دراز

📖 ← «من بودم دوش و»، «عشرت ساز» (همان: ۶۰۹، رباعی ۳۵۴۶ 📖 ناشناس).

۱۲.۲.۱.۲ (ش: ۹۴۸) نسخه: فذ

من بودم دوش و آن بت بنده‌نواز از من همه لابه بود و از وی همه ناز
شب رفت و حدیث ما به پایان نرسید شب را چه گنه حدیث ما بود دراز

📖 ← «عشرت ساز».

ریاحی: «این رباعی بسیار معروف را نفیسی جزو رباعیات ابوسعید (ش ۳۳۵) از منابع متأخر نقل کرده، بیت دوم جزو یک رباعی در دیوان همام تبریزی (ص ۲۴۱) وارد شده و همان بیت در سندبادنامه (ص ۷۵)، در اغراض‌السیاسة (ص ۲۴۴)، در نغمة‌المصدر (ص ۱۱۱) آمده» (همان: ۶۰۹).

منابع دیگر: غزالی ۱۳۷۶: ۲۱۴.

در سفینه تبریز (۷۲۱ق) این رباعی در دو بخش آمده است: یک بار در صفحه ۳۰۰ هر دو بیت آن از سراینده‌ای نامعلوم است و بار دیگر در صفحه ۲۷۰ بیت دوم آن در یک رباعی دیگر منسوب به همام تبریزی است.
در نسخه‌برگردان دست‌نویس کتاب رسائل‌العشاق و وسائل‌المشتاق (۶۸۵ق) بیت دوم این رباعی بدون ذکر نام گوینده آمده است (سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۷۸).

۱۳.۲.۱.۲ (ش: ۹۷۸) نسخه: فذ، چت، خب، فا

جانا صفت قدم ز ابروت پیرس آشفته‌گیم ز زلف هندوت پیرس
حال دلم از دهان تنگت بطلب بیماری من ز چشم جادوت پیرس

📖 ← «شوریدگیم»، «بی‌خوابیم از نرگس» (شروانی ۱۳۷۵: ۳۵۳، رباعی ۱۵۸۴ 📖 ناشناس).

۱۴.۲.۱.۲ (ش: ۱۰۰۳) نسخه: فذ، مق، خب، فا

آن‌کس که نظر کند به چشم مستش از رشک دعای بد کنم پیوستش
وانکس که به انگشت نماید رخ او گر دست‌رسم بود، بیرم دستش

📖 ← «هر»، «نگه»، «رخت بنماید» (همان: ۵۴۰، رباعی ۳۰۳۳ 📖 ناشناس).

مآخذ نویافتهٔ ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۲۹۹

۱۵.۲.۱.۲ (ش: ۱۰۶۵) نسخه: فذ، چت، خب، مق

هر روز به نو برآید این دلبر عشق در گردن ما درافکند دفتر عشق
این خار از آن نهاد حق بر در عشق تا دور شود هر کی ندارد سر عشق

← «آن زرگر»، «محنت»، «زیور»، «احداد»، «نهاده‌اند»، «بگریزد»، «که» (همان: ۲۴۱، رباعی ۷۰۵ ☞ سنایی).

۱۶.۲.۱.۲ (ش: ۱۱۴۵) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

با زلف تو گر دست درازی کردم والله که حقیقت نه مجازی کردم
من در سر زلف تو بدیدم دل خویش پس با دل خویش عشقبازی کردم

← «بشنو به»، «در زلف تو دیدم دل شوریدهٔ خویش» (همان: ۵۴۶، رباعی ۳۰۷۷ ☞ ناشناس).

۱۷.۲.۱.۲ (ش: ۱۲۵۸) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

تا ظن نبری که من کم می بینم بی زحمت دیده هر دمت می بینم
در وهم نیاید و صفت نتوان کرد آن شادی‌ها که از غم می بینم

← «کم»، «وصف نگنجد»، «داد» (شروانی ۱۳۷۵: ۲۷۸، رباعی ۹۸۷ ☞ رضی نیشابوری).

ریاحی: «دیوان اوحالدین کرمانی، رباعی ۱۷۸۷» (همان: ۲۷۸).

۱۸.۲.۱.۲ (ش: ۱۲۶۰) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

آمد شد خود به کوی تو می بینم میل دل و دیده سوی تو می بینم
گیرم که همه جرم جهان من کردم آخر، نه جهان به روی تو می بینم

← «منزلگه»، «دارم» (شروانی ۱۳۷۵: ۵۷۷، رباعی ۳۳۰۳ ☞ ناشناس).

۱۹.۲.۱.۲ (ش: ۱۲۶۱) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

چندانکه به کار خود فرومی بینم بی دیده گی خویش نکو می بینم
تا زحمت چشم خود چه خواهم کردن اکنون چو جهان به چشم او می بینم

📖 ← «با»، «من»، «خواهد»، «که همه جهان بدو» (همان: ۵۱۹، رباعی ۲۸۷۱) 📖
مجیرالدین بیلقانی).

رباعی: «دیوان مجیر، ص ۴۰۹ مصراع سوم: با زحمت چشم خود چه خواهم کردن»
(همان: ۵۱۹).

منبع دیگر: نسخه شماره ۱۷۰، دیوان مجیر، کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۱۹۲.
نکته: این رباعی در نسخه شماره ۱۷۰ از دیوان مجیر شباهت کامل با دیوان کبیر دارد.

۲۰.۲.۱.۲ (ش: ۱۲۸۹) نسخه: فذ، عد، چت، خب، مق

سر در سر خاک آستان تو نهم دل در خم زلف دلستان تو نهم
جانم به لب آمده است لب پیش من آر تا جان به بهانه در دهان تو نهم

📖 ← «بر»، «یک بوسه بیار» (همان: ۴۰۱، رباعی ۱۹۷۵) 📖 کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی).
رباعی: «دیوان کمال‌اسماعیل، ص ۹۳۵، ش ۶۹۶» (همان: ۴۰۱).

نکته: این رباعی در دیوان کمال‌الدین اسماعیل شباهت کامل با نزهة‌المجالس دارد.

۲۱.۲.۱.۲ (ش: ۱۴۴۴) نسخه: فذ، عد، چت، خب، مق، فا

در راه نیاز فرد باید بودن پیوسته حریف درد باید بودن
مردی نبود گریختن سوی وصال در روز فراق مرد باید بودن

📖 ← «اندر ره عشق»، «همواره قرین»، «که در وصال آویزی» (همان: ۲۴۸، رباعی ۷۶۱) 📖
فخرالدین مبارک‌شاه).

منابع دیگر: سمعانی ۱۳۸۴: ۲۲۸.

نکته: این رباعی در کتاب روح‌الارواح سمعانی شباهت کامل با نزهة‌المجالس دارد.

۲۲.۲.۱.۲ (ش: ۱۴۵۴) نسخه: چت، خب، مق

ای عادت تو خشم و جفا ورزیدن وز چشم تو شاید این سخن پرسیدن
زین گونه که ابروی تو با چشم خوش است او را ز چه رو نمی‌تواند دیدن؟

📖 ← «چشم تو»، «از»، «سخنی»، «چه سبب» (شروانی ۱۳۷۵: ۳۴۳، رباعی ۱۵۱۰) 📖
اسعد گنجه‌ای).

مأخذ نویافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۰۱

۲۳.۲.۱.۲ (ش: ۱۵۲۲) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

ترکی که دلم شاد کند خنده او دارد به غمم زلف پراکنده او
بستد ز من او خطی به آزادی خویش و آورد خطی که من شدم بنده او

📖 ← «مرا»، «سرافکنده»، «از من بستد» (شروانی ۱۳۷۵: ۳۶۱، رباعی ۱۶۴۹) 📖
جمال‌الدین عبدالرزاق

منبع دیگر: در سفینه تبریز (۷۲۱ق)، ص ۳۰۳، متعلق به جمال‌الدین عبدالرزاق است.

۲۴.۲.۱.۲ (ش: ۱۶۱۰) نسخه: فذ، چت، خب، مق

دی، از سر سودای تو من شوریده رفتم به چمن جامه چو گل بدریده
از جمله خوشی‌های بهارم بی تو جز آب روان نیامد اندر دیده

📖 ← «سودات»، «سوی باغ، پیرهن» (شروانی ۱۳۷۵: ۲۲۴، رباعی ۵۹۱) 📖
رفیع‌الدین بکرانی.

۲۵.۲.۱.۲ (ش: ۱۷۵۴) نسخه: فذ، چت، خب، مق

در دل نگذشت کز دلم بگذاری یا رخت فتاده در گلم بگذاری
بسیار زدم لاف تو با دشمن و دوست ای وای به من گر خجلم بگذاری

📖 ← «افسوس بود» (همان: ۵۸۵، رباعی ۳۳۶۷) 📖 اشهری.

۲.۲ شباهت در سه مصرع

پنج رباعی از رباعیات مشترک *نزهة المجالس* و دیوان کبیر در سه مصرع به یکدیگر شباهت دارند، اما در اغلب موارد مصرع متفاوت از رباعی دیوان کبیر نیز، از نظر مضمون و محتوا، اقتباسی از همان مصرع از رباعی یادشده در *نزهة المجالس* است:

۱.۲.۲ (ش: ۲۲۲) نسخه: چت، فذ، خب، مق

جانی که به راه عشق تو در خطر است بس دیده ز جاهلی در او نوحه گر است
حاصل چشمی که بیندش شناسد کو را بر رخ هزار صاحب‌خبر است

در عشق تو دل برفت و جان بر خطر است
من عشق تو را چگونه دارم پنهان

زیرا که دو دیده بر سرم نوحه‌گر است
کز دیده به دل هزار صاحب‌خبر است

(همان: ۵۲۸، رباعی ۲۹۴۲ ☞ ناشناس)

۲.۲.۲ (ش: ۹۸۱) نسخه: چت، فذ، خب، مق

دلدار چنان مشویش آمد که می‌پرس
گفتم که مکن گفت: مکن تا نکنم

هجرائش چنان پرآتش آمد که می‌پرس
این یک سخنم چنان خوش آمد که می‌پرس

معشوقه چنان مشویش آمد که می‌پرس
گفتم که مکن گفت: مکن تا نکنم

در بردن دل چنان کش آمد که می‌پرس
این یک سخنم چنان خوش آمد که می‌پرس

(شروانی ۱۳۷۵: ۴۸۶، رباعی ۲۶۲۴ ☞ صدر خجندی)

منابع دیگر: بیت دوم این رباعی در *جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات* محمد عوفی آمده است (عوفی ۱۳۵۳: ۶۸۵).

۳.۲.۲ (ش: ۱۵۶۵) نسخه: چت، فذ، خب، مق

هرچند که قدّ بی‌بدل دارد سرو
که‌گه گوید که قدّ من چون قد اوست

پیش قد یارم چه محل دارد سرو؟
یارب، چه دماغ باخلل دارد سرو!

هرچند که قدّ بی‌بدل دارد سرو
گوید که قدم از قد یارت چه کم است؟

پیش قد یارم چه محل دارد سرو؟
وه وه! چه دماغی به خلل دارد سرو!

(شروانی ۱۳۷۵: ۳۷۸، رباعی ۱۷۸۷ ☞ مبارک‌شاه غوری)

منبع دیگر: در جنگ شماره ۲۷۵ (۶۸۱ق) دانشگاه تهران (ص ۱۹) بی‌نام سراینده آمده است.

نکته: این رباعی در جنگ شماره ۲۷۵، با تفاوتی جزئی، شبیه دیوان کبیر است.

مأخذ نویافتهٔ ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۰۳

۴.۲.۲ (ش: ۱۶۰۸) نسخه: چت، خب، مق، فا

<u>ای آنکه به جان این جهانی زنده</u>	<u>شرمت بادا چرا چنانی زنده</u>
<u>بی عشق مباش تا نباشی مرده</u>	<u>در عشق بمیر تا بمانی زنده</u>

<u>روزی دو سه تا در این جهانی زنده</u>	<u>شرمت بادا اگر به جانی زنده</u>
<u>بی عشق مباش تا نباشی مرده</u>	<u>در عشق بمیر تا بمانی زنده</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۲۵۰، رباعی ۷۷۴ ☞ شیخ احمد غزالی)

منابع دیگر: در نسخهٔ مجموعهٔ ۲۷۰ (۶۸۷ق) دانشگاه تهران (ص ۶۳)، در رساله‌ای از نجم‌الدین کبری آمده است.

عین‌القضات نیز در تمهیدات این گونه آورده است:

<u>روزی دو که اندر این جهانم زنده</u>	<u>شرمم بادا اگر به جانم زنده</u>
<u>آن لحظه شوم زنده که پیشت میرم</u>	<u>و آن دم میرم که بی تو مانم زنده</u>

(عین‌القضات همدانی ۱۳۷۷: ۹۸)

در مکتوبات مولوی نیز هر دو بیت این رباعی آمده که بیت اول آن به *نزهة المجالس* نزدیک است:

<u>روزی دو سه کاندرا این جهانی زنده</u>	<u>حیف است دلا اگر به جانی زنده</u>
---	-------------------------------------

(مولوی ۱۳۷۱: ۸۸)

عطار نیز اقتباسی از این رباعی غزالی دارد:

<u>ای مانده به جان این جهانی زنده</u>	<u>تا کی باشی به زندگانی زنده</u>
<u>چون زیستن تو مرگ تو خواهد بود</u>	<u>نامرده بمیر تا بمانی زنده</u>

(عطار ۱۳۵۸: ۵۲، رباعی ۳۸)

۵.۲.۲ (ش: ۱۹۱۷) نسخه: چت، خب، مق، عد، فذ

<u>دل کیست؟ همه کار و کیابیش تویی</u>	<u>نیک و بد و کفر و پارسابیش تویی</u>
<u>گر کز نگرده دیدهٔ من، من چه کنم؟</u>	<u>از خود گله کن که روشنابیش تویی</u>

دل را که همه کار و کیایش تویی نیک و بد و فسق و پارسایش تویی
گر دیده من به جز تو در کس نگرد از خود گله کن که روشنائیش تویی

(شروانی ۱۳۷۵: ۵۲۰، رباعی ۲۸۸۱ ☞ ناشناس)

۳.۲ شباهت در دو مصرع

پانزده رباعی از رباعیات مشترک *نزهة المجالس* و *دیوان کبیر فقط* در دو مصرع به یک‌دیگر شباهت دارند. البته، در اغلب موارد، مصرع‌های متفاوت در این پانزده رباعی از نظر محتوا و مضمون بسیار به یک‌دیگر نزدیک‌اند و، هم‌چنان‌که پیش‌تر نیز به آن اشاره شد، مولانا ابیات زیادی را از شعرای پیش از خود در خزانه سرشار ذهن خویش همیشه آماده ازبر داشته و، متناسب با شرایط مخاطبان خویش، گاهی بخشی از یک رباعی را از نظر محتوا اقتباس و بخش دیگر آن رباعی را هم عیناً تکرار می‌کند:

۱.۳.۲ (ش: ۱۱۵) نسخه: چت، خب، مق، فذ

بی یار نماند هرکه با یار بساخت مفلس نشد آنکه با خریدار بساخت
مه نور از آن گرفت کز شب نرمید گل بوی از آن یافت که با خار بساخت

آسوده دلی که با غم یار بساخت در کام رسید هر که با کار بساخت
مه نور بدان گرفت کز شب نرمید گل بوی بدان یافت که با خار بساخت

(همان: ۲۴۹، رباعی ۷۶۷ ☞ صدر خجندی)

ریاحی: «در *مرزبان‌نامه* (ص ۲۴۶) آمده است» (همان: ۲۴۹).

۲.۳.۲ (ش: ۴۰۹) نسخه: فذ، چت، خب، مق

حسنت که همه جهان فسونش بگرفت درد حسد حسود چونش بگرفت
سرخ‌ی رخت ز گرمی و خشکی نیست از بس عاشق که کشت خونش بگرفت

مأخذ نویافتهٔ ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۰۵

<u>چشمی که جهان جمله فسونش بگرفت</u>	<u>خواهی که بگویمت که چونش بگرفت</u>
<u>آن سرخی چشم از تبش صفرا نیست</u>	<u>عشاق ز بس که کشت خونش بگرفت</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۴۴۲، رباعی ۲۲۸۸ ☞ سنایی)

منابع دیگر: مهستی ۱۳۹۱: ۶۵.

این رباعی در سفینهٔ تبریز (۷۲۱ق)، ص ۲۶۶، منسوب به مهستی است و با کمی تفاوت این گونه آمده:

<u>چشم تو که صد بند و فسونش بگرفت</u>	<u>درد دل من نگر که چونش بگرفت</u>
<u>آن سرخی چشم از تبش صفرا نیست</u>	<u>عشاق بسی بکشت خونش بگرفت</u>

۳.۳.۲ (ش: ۵۰۹) نسخه: چت، خب

<u>گر خواب آید، دل کبابش ببرد</u>	<u>چون ظلمت شب که آفتابش ببرد</u>
<u>می آید آب دیده، می ناید خواب</u>	<u>ترسد که اگر بیاید، آبش ببرد</u>

<u>خرم دل آن کس که خوابش ببرد</u>	<u>یا خواب غم از دل خرابش ببرد</u>
<u>می آید آب چشم و می ناید خواب</u>	<u>می ترسد اگر درآید، آبش ببرد</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۶۴۹، رباعی ۳۸۵۱ ☞ ناشناس)

۴.۳.۲ (ش: ۵۱۰) نسخه: چت، خب

<u>شاد آنکه جمال ماهتابش ببرد</u>	<u>ساقی کرم مست و خرابش ببرد</u>
<u>می آید آب دیده، می ناید خواب</u>	<u>ترسد که اگر بیاید، آبش ببرد</u>

<u>خرم دل آن کس که خوابش ببرد</u>	<u>یا خواب غم از دل خرابش ببرد</u>
<u>می آید آب چشم و می ناید خواب</u>	<u>می ترسد اگر درآید، آبش ببرد</u>

(همان: ۶۴۹، رباعی ۳۸۵۱ ☞ ناشناس)

۵.۳.۲ (ش: ۶۰۷) نسخه: فذ، خب، مق

ای دوست، بهر سخن کسی یار کشد
خود دوست مگیر، دشمنی گیر مرا

وانگاه چه یار؟ یار غمخوار کشد؟!
کس دشمن خویش را چنین زار کشد?!

ای دوست، کسی بی سببی یار کشد
خود دوست مگیر، دشمنی گیر مرا

وانگه چو منی یار وفادار کشد؟!
کس دشمن خویش را چنین زار کشد?!

(شروانی ۱۳۷۵: ۵۸۳، رباعی ۳۳۴۸ ☞ ناشناس)

۶.۳.۲ (ش: ۶۲۷) نسخه: فذ، چت، فا، خب

بار دگر این خسته‌جگر بازآمد
از شوق تو بر مثال جان‌های غریب

بیچاره به‌پا رفت و به سر بازآمد
سوی ملک از کوی بشر بازآمد

۷.۳.۲ (ش: ۶۲۸) نسخه: فذ

بار دگر این خسته‌جگر بازآمد
زحمت ز شکر بود و مگس را می‌راند

بیچاره به‌پا رفت و به سر بازآمد
صبرش نبد و سوی شکر بازآمد

چاکر به درت خسته‌جگر بازآمد
این شوخ‌گریزپا دگر بازآمد

درمانده و ناخوانده ز در بازآمد
بیچاره به‌پا رفت و به سر بازآمد

(همان: ۵۳۵، رباعی ۲۹۹۱ ☞ سیدحسین غزنوی)

ریاحی: «دیوان سیدحسین ندارد» (همان: ۵۳۵).

منابع دیگر: سهروردی ۱۳۸۰: ۲۷۱. دو مصرع اول و چهارم از رباعی ۲۹۹۱
نزهة‌المجالس.

در نسخه خطی مجموعه ۲۷۰ (۶۸۶ق) دانشگاه تهران، رساله مونس‌العشاق (ص ۴)،
یک بیت اول این رباعی آمده است.

نسخه دیوان شفره به شماره ۱۴۱۵ (۱۰۲۷ق) دانشگاه تهران، ص ۸۶

نکته: این رباعی در نسخه دیوان شفره در هر دو بیت مانند رباعی ۲۹۹۱

نزهة‌المجالس است.

مأخذ نو یافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۰۷

۸.۳.۲ (ش: ۱۰۰۴) نسخه: فذ، خب، مق

ای عشق، بیا به تلخ‌خویان خو بخش
از باغ جمال تو چه کم خواهد شد

ای پشت جهان به حسن چوپان رو بخش
زان سیب زرخدان دو سه شفتالو بخش

زان سنبل تازه نافه آهو بخش
از باغ جمال تو چه کم خواهد شد

دل را جانی ز نرگس جادو بخش
ای سیب‌زرخ، هان! دو سه شفتالو بخش!

(شروانی ۱۳۷۵: ۳۹۸، رباعی ۱۹۴۹ ☞ فخرالدین مبارک‌شاه)

منابع دیگر: در بهاء‌ولد (۱۳۸۲: ج ۱، ۱۰۸) بیت دوم این رباعی آمده است.

۹.۳.۲ (ش: ۱۴۴۳) نسخه: خب، مق

این رباعی در دیوان کبیر یک بیت است:

ای شیوه نرگس تو بیمارشدن
ای ملت من در غم تو زارشدن

ای شیوه نرگس تو بیمارشدن
زان شب که شراب وصل تو مستم کرد

وی پیشه من ز هجر تو زارشدن
دیوانه شدم ز بیم هشیارشدن

(شروانی ۱۳۷۵: ۶۱۳، رباعی ۳۵۸۱ ☞ ناشناس)

۱۰.۳.۲ (ش: ۱۵۷۸) نسخه: فذ، چت، خب، مق

مانند توام در دو جهان کیست؟ بگو
من بد کنم و تو بد مکافات کنی

وان کیست که بی امید تو زیست؟ بگو
پس فرق میان من و تو چیست؟ بگو

۱۱.۳.۲ (ش: ۱۵۷۹) نسخه: فذ، چت، خب، مق

ای جان جهان، جز تو کسی کیست؟ بگو
من بد کنم و تو بد مکافات دهی

بی جان و جهان هیچ کسی زیست؟ بگو
پس فرق میان من و تو چیست؟ بگو

بی جرم و گناه در جهان کیست؟ بگو یا جرم‌نکرده در جهان کیست؟ بگو
من بد کردم و تو بد مکافات کنی پس فرق میان من و تو چیست؟ بگو

(شروانی ۱۳۷۵: ۵۶۴، رباعی ۳۲۱۰ ☞ ناشناس)

ریاحی: «دیوان اوحدالدین کرمانی، ش ۱۳۷۴ در منابع متأخر به‌نام خیام آمده»
(همان: ۵۶۴).

نکته: البته، باتوجه‌به نسخ کهن از رباعیات خیام، باید بگوییم که در منابع متقدم به نام
خیام آمده است.

منابع دیگر: در مجموعه شماره ۸۳۳ (۶۰۴ق) دانشگاه تهران، در بخش رباعیات خیام
(ص ۸۴)، این‌گونه آمده است:

ناکرده گنه در جهان کیست بگوی وانکس که گنه نکرد چون زیست بگوی
من بد کنم و تو بد مکافات دهی پس فرق میان من و تو چیست؟ بگوی

در سفینه تبریز (۷۲۱ق)، ص ۲۹۶، در بخش رباعیات، در گفتار شیخ‌اوحدالدین کرمانی
آمده است:

بی جرم در این جهان توان زیست بگو ناکرده گنه در جهان کیست بگو
من بد کنم و تو بد دهی پاداشم پس فرق میان من و تو چیست؟ بگو

نکته: باتوجه‌به این‌که نسخه مجموعه ۸۳۳ (۶۰۴ق) دانشگاه تهران اقدم است، این رباعی
انتسابش به خیام اقوی است. بنابراین، مولانا و اوحدالدین هردو از این رباعی اقتباس کرده‌اند.
آقای صادری در رساله دکتری خویش (۱۳۹۳: ۱۲۱-۱۲۳) این رباعی را به اوحدالدین
کرمانی نسبت داده است که باتوجه‌به قدمت نسخه ۸۳۳ دانشگاه تهران قطعاً انتسابی
نادرست است.

۱۲.۳.۲ (ش: ۱۶۶۷) نسخه: فذ، چت، خب، مق

خود را چو دمی ز یار محرم یابی در عمر نصیب خویش آن دم یابی
زنهار که ضایع نکنی آن دم را زیراکه چنان دمی دگر کم یابی

مأخذ نویافتهٔ ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۰۹

یکدم ز زمانه گر مسلم بابی یا نیم دمی باده دمامد بابی
مگذار که ضایع شود آن دم، زنهار زیراکه چنان دمی دگر کم یابی

(شروانی ۱۳۷۵: ۱۷۷، رباعی ۲۴۰ ☞ صدر خجندی)

ریاحی: «بیت دوم در دیوان اوحدالدین کرمانی: ش ۶۵۵» (همان: ۱۷۷).
نکته: این رباعی در دیوان کبیر و دیوان اوحدالدین کرمانی تقریباً شباهت کامل به یکدیگر دارند.

۱۳.۳.۲ (ش: ۱۸۱۵) نسخه: فذ، چت، خب، مق

تا درد نیابی تو به درمان نرسی تا جان ندهی به وصل جانان نرسی
تا همچو خلیل اندر آتش نروی چون خضر به سرچشمهٔ حیوان نرسی

بی کفر به پایگاه ایمان نرسی بی جان دادن به وصل جانان نرسی
بس نادره رسمی است که در عالم عشق چون درد رها کنی به درمان نرسی

(همان: ۱۴۱، رباعی ۳ ☞ اوحدالدین کرمانی)

منابع دیگر: در نسخهٔ شمارهٔ ۱۷۰ دانشگاه تهران، در بخش دیوان اثیرالدین /خسیکتی (ص ۵۳۲)، یک رباعی با شباهت نسبی در قوافی، محتوا و یک مصرع این گونه آمده است:

با صحبت جان به وصل جانان نرسی بر مور نشسته بر سلیمان نرسی
این قصه به پایان نرسد تا ز محنت تو پیشتر از قصه به پایان نرسی

۱۴.۳.۲ (ش: ۱۹۳۰) نسخه: فذ، چت، خب، مق

اندر ره حق چو چست و چالاک شوی نور فلکی باز به افلاک شوی
عرش است نشیمن تو شرمت ناید چون سایه مقیم خطهٔ خاک شوی؟

۳۱۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۰

ای دل، ز غبار جسم اگر پاک شوی
تو روح مجردی بر افلاک شوی
عرش است نشیمن تو، شرمت ناید
کآیی و مقیم عرصه خاک شوی؟

(شروانی ۱۳۷۵: ۲۴۶، رباعی ۷۴۹ ☞ فخر رازی)

منابع دیگر: در تاریخ جهانگشای جوینی (۱۳۹۲: ج ۲، ۱۷) به شیخ‌احمد بدیلی منسوب است.

در روضة‌الکتاب (قونیوی ۱۳۴۹: ۱۰۴) فقط بیت دوم این رباعی آمده است.

باباافضل کاشانی ۱۳۱۱: ۱۷۴، رباعی ۴۲۵.

اوحدالدین کرمانی ۱۳۶۶: ۱۸۶، رباعی ۷۴۶.

در سفینه تبریز (۷۲۱ق)، ص ۲۹۴، به شیخ اوحدالدین کرمانی و باز در همین مجموعه (ص ۲۹۸) به امام فخرالدین رازی منسوب است.

نسخه خطی شماره ۴۵۹۵ ترجمه عوارف‌المعارف سهروردی (۷۲۳ق)، ص ۲۵.

نکته: در نسخه خطی عوارف‌المعارف این رباعی شباهت کامل به رباعی شماره ۷۴۹

نزهة‌المجالس دارد.

۱۵.۳.۲ (ش: ۱۹۶۲) نسخه: فذ

مائیم در این زمان زمین پیمایی
بگذاشته هر شهر به شهر آرایی
چون کشتی یاوه گشته در دریایی
هر روز به منزلی و هر شب جایی

مائیم در این زمان زمین پیمایی
بی دیده و دل بمانده در سودایی
بگذاشته هر شهر به شهر آرایی
تن جایی و دل جایی و دلبر جایی

(شروانی ۱۳۷۵: ۲۷۰، رباعی ۹۲۵ ☞ ناشناس)

منابع دیگر: در کتاب التوسل الی الترسل (مؤید بغدادی ۱۳۸۵: ۳۵۲) دو مصرع دوم و چهارم این رباعی از نزهة‌المجالس این گونه آمده است:

بگذاشته هر شهر به شهر آرای
دل جایی و تن جایی و دلبر جایی

مآخذ نویافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۱۱

۴.۲ شباهت در یک مصرع

نه رباعی از رباعیات مشترک *نزهةالمجالس* و *دیوان کبیر* فقط در یک مصرع شباهت دارند، البته دو رباعی شماره ۲۸۱ و ۳۹۸ از *دیوان کبیر* در منابع متأخر دیگر به طور کامل و شباهت در هر چهار مصرع یافت شدند. در هفت رباعی دیگر، مولانا مصرع اصلی یا همان شاه‌مصرع یک رباعی را از شاعری دیگر اخذ کرده و، با حفظ مضمون، رباعی دیگری را متناسب با ذوق و سبک منحصر به فرد خویش سروده است.

۱.۴.۲ (ش: ۲۸۱) نسخه: فذ، چت، خب، مق

<u>در دیده ز اشک تو بر او حرمانست</u>	<u>در کوی غم تو صبر بیفرمانست</u>
<u>با این همه راضیم سخن در جانست</u>	<u>دل را ز تو دردهای بیدرمانست</u>

<u>غم دردی باشد و آن من در جان است</u>	<u>درد توام، ای عهدشکن، در جان است</u>
<u>با این همه راضیم سخن در جانست</u>	<u>دل بردی و دیده خون شد و تن بگداخت</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۵۷۹، رباعی ۳۳۱۸ م مجیرالدین بیلقانی)

ریاحی: «*دیوان مجیر*، ص ۲۹۰» (همان: ۵۷۹).

منابع دیگر: مجیرالدین بیلقانی ۱۳۵۸: ۳۹۰، رباعی ۲۷ و ۲۸.

در نسخه شماره ۱۷۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۱۹۱، در بخش *دیوان مجیر* نیز آمده است.

نکته: در *دیوان مجیرالدین بیلقانی* رباعی شماره ۲۷ در یک مصرع و رباعی شماره ۲۸ در هر چهار مصرع به رباعی ۲۸۱ *دیوان کبیر* شباهت کامل دارد. رباعی شماره ۲۸ از نسخه خطی شماره ۱۷۰ دانشگاه تهران آمده که نسخه اساس تصحیح این *دیوان* است. بنابراین، رباعی شماره ۲۸۱ *دیوان کبیر* به طور کامل متعلق به مجیرالدین بیلقانی است.

۲.۴.۲ (ش: ۳۹۸) نسخه: فذ، چت، خب، مق

<u>در خانه دلگیر نگه نتوان داشت</u>	<u>ما را به دم پیر نگه نتوان داشت</u>
<u>در خانه به زنجیر نگه نتوان داشت</u>	<u>آن را که سر زلف چو زنجیر بود</u>

در عشق تو حال خود تبه نتوان داشت وین خیره‌کشی از تو گنه نتوان داشت
زنجیر سر زلف تو هر دل که بدید در سینه به زنجیر نگه نتوان داشت

(شروانی ۱۳۷۵: ۳۲۵، رباعی ۱۳۵۱ ☞ شهریاری)

منابع دیگر: مهستی ۱۳۴۷: ۳۶، رباعی ۲۱.

ظهیرالدین فاریابی ۱۳۸۱: ۲۶۳، رباعی ۲۰.

نسخهٔ شمارهٔ ۲۴۴ (۸۴۰ق) دانشگاه تهران، از دیوان ظهیر، ص ۱۶۲.

نکته: در دیوان چاپی و نسخهٔ خطی دیوان ظهیرالدین فاریابی این رباعی شباهت کامل به *نزهة‌المجالس* دارد، اما در دیوان مهستی هر چهار مصرع شباهت کامل به رباعی شمارهٔ ۳۹۸ در دیوان کبیر دارد. در دیوان مهستی در مصرع دوم، به‌جای «خانهٔ دلگیر»، «حجرهٔ دلگیر» آمده است.

۳.۴.۲ (ش: ۴۴۸) نسخه: فذ، چت، خب

ای سر روان باد خزانست مرساد ای چشم جهان چشم بدانست مرساد
ای آنکه تو جان آسمانی و زمین جز رحمت و جز راحت جانت مرساد

ای چشم جهان چشم جهانست مرساد دردی به دو چشم ناتوانست مرساد
خون دل یاقوت مگیراد لبست دود دل لاله در رخانت مرساد

(شروانی ۱۳۷۵: ۵۰۹، رباعی ۲۸۰۳ ☞ صدر خجندی)

۴.۴.۲ (ش: ۸۳۴) نسخه: فذ

دُر می‌طلبی ز چشمه دُر برناید جویندهٔ دُر به قعر دریا باید
این گوهر قیمتی کسی را شاید کز آب حیات تشنه بیرون آید

اسرار خرابات کسی را شاید کاین کون و مکان به چشمش اندر ناید
از چشمهٔ معرفت کسی آب خورد کز آب حیات تشنه بیرون آید

(شروانی ۱۳۷۵: ۱۵۴، رباعی ۹۹ ☞ شیخ‌احمد جام)

مآخذ نویافتهٔ ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۱۳

۵.۴.۲ (ش: ۹۳۸) نسخه: فذ، چت، خب، مق

<u>شب آمد و گفت زلف زیباش دراز</u>	<u>دل آمد و گفت هست سوداش دراز</u>
<u>او عمر عزیز ماست گو باش دراز</u>	<u>سرو آمد و گفت قد و بالاش دراز</u>

<u>واندر حق او، زبان او باش دراز</u>	<u>شد قامت آن دلبر جمّاش دراز</u>
<u>او عمر عزیز ماست، گو باش دراز</u>	<u>گویند مرا که گشت بالاش دراز</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۴۶۰، رباعی ۲۴۲۲ ☞ ناشناس)

منبع دیگر: در دیوان شرف‌الدین شفره، نسخه شماره ۱۴۱۵ دانشگاه تهران (۱۰۲۷ق)، ص ۱۹۵، یک رباعی آمده که مضمون و بیت آخر آن تقریباً شبیه رباعی بالا در *نزهةالمجالس و دیوان کبیر* است.

۶.۴.۲ (ش: ۱۱۱۶) نسخه: فذ، عد، چت، خب، مق

<u>یا با دگری جز تو درآمیخته‌ام</u>	<u>تا ظن نبری که از تو بگریخته‌ام</u>
<u>چون سیل به بحر یار در ریخته‌ام</u>	<u>بر بسته نیم ز اصل انگیخته‌ام</u>

<u>یا جز هوست خیالی انگیخته‌ام</u>	<u>تا ظن نبری که از تو بگریخته‌ام</u>
<u>با جان ز میان دل برآمیخته‌ام</u>	<u>من مهر تو چون سیه‌سپیدی در چشم</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۶۰۰، رباعی ۳۴۷۵ ☞ ناشناس)

۷.۴.۲ (ش: ۱۱۵۴) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

<u>آن را که نواختم همان را بزدم</u>	<u>دل داد مرا که دلستان را بزدم</u>
<u>دیوانه شدم چنانکه جان را بزدم</u>	<u>جانی که بدو زنده‌ام و خندانم</u>

۸.۴.۲ (ش: ۱۱۵۵) نسخه: فذ، چت، خب، مق

<u>زآشفته‌دلی راحت جان را بزدم</u>	<u>از شور و جنون رشک جنان را بزدم</u>
<u>وآن را که نواختم همان را بزدم</u>	<u>دل داد مرا که دلستان را بزدم</u>

دل داد مرا که دلستان را بزدم وان قد چو سرو بوستان را بزدم
در عشق تو گفته‌ام که جانی بزنم آن قول درست گشت، جان را بزدم
(شروانی ۱۳۷۵: ۵۴۹، رباعی ۳۰۹۹ ☞ ناشناس)

۹.۴.۲ (ش: ۱۲۷۸) نسخه: فذ، چت، خب، مق

بوی دهن تو از چمن می‌شنوم رنگ تو ز لاله و سمن می‌شنوم
این هم چو نباشدم لبان بگشایم تا نام تو می‌گوید و من می‌شنوم

گه بوی خوشت ز پیرهن می‌شنوم گه وصف رخت ز خویشتن می‌شنوم
چون هیچ نباشد کسکی بنشانم تا نام تو می‌گوید و من می‌شنوم
(همان: ۶۲۵، رباعی ۳۶۷۲ ☞ ناشناس)

ریاحی: «دیوان اوحالدین کرمانی، ش ۱۱۳۸» (همان: ۶۲۵).

منابع دیگر: در سفینه تبریز (۱۷۲۱ق)، ص ۲۹۵، منسوب به اوحالدین کرمانی است:

گه بوی خوشت ز پیرهن می‌شنوم گه شرح غمت ز مرد و زن می‌شنوم
چون هیچ نباشد کسکی بنشانم کو نام تو می‌گوید و من می‌شنوم

نکته: در سفینه تبریز فقط مصرع دوم با نزهة‌المجالس تفاوت دارد و در سه مصرع دیگر شباهت کامل دارد.

۵.۲ اقتباس مضمون و شباهت در قوافی

چهارده رباعی از رباعیات مشترک نزهة‌المجالس و دیوان کبیر در مضمون و قوافی به یک‌دیگر شباهت دارند، البته در برخی موارد این رباعی‌ها، علاوه‌بر مضمون و قوافی، در چندین واژه دیگر نیز باهم اشتراک دارند. گویی که مولانا مضمون و قوافی و حتی کلمات اصلی را از یک رباعی می‌گیرد و سپس همان رباعی را با طرحی جدید به مخاطب عرضه می‌کند.

مآخذ نویافتهٔ ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۱۵

۱.۵.۲ (ش: ۱۱۰) نسخه: فذ، چت، مق

<u>وی هرچه گهر فتاده در پای لب</u>	<u>ای هرچه صدف بسته دریای لب</u>
<u>گر ره ندهی، وای من و وای لب</u>	<u>از راه زیان رسید جانم تا لب</u>

<u>وی شیفته عالمی ز سودای لب</u>	<u>ای چشمهٔ جان بسته به دریای لب</u>
<u>بر بام لب آمد به تماشای لب</u>	<u>جانم ز نهانخانهٔ این سینهٔ تنگ</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۳۸۸، رباعی ۱۸۶۶ ☞ جمال شهری)

۲.۵.۲ (ش: ۴۸۴) نسخه: فذ، چت، خب، مق

<u>غمگینم از آنکه خوشدلم نپسندد</u>	<u>یاری که مرا در غم خود می‌بندد</u>
<u>پنهان پنهان شکر شکر می‌خندد</u>	<u>چون بیند او مرا که من غمگینم</u>

۳.۵.۲ (ش: ۴۸۵) نسخه: فذ، چت، خب

<u>غمگینم از آنک خوشدلم نپسندد</u>	<u>ماهی که کمر گرد قمر می‌بندد</u>
<u>پنهان پنهان شکر شکر می‌خندد</u>	<u>چون بیند او که من چنین گریانم</u>

دو رباعی فوق از نظر محتوا اقتباسی از بیت دوم رباعی زیر است:

<u>نشسته هنوز رخت برمی‌بندد</u>	<u>با من چو شبی به وصل در پیوندد</u>
<u>برخیزد و بر گریهٔ من می‌خندد</u>	<u>بنشینم و در فراق او می‌گیرم</u>

(شروانی ۱۳۷۵: ۴۳۸، رباعی ۲۲۵۴ ☞ مجیرالدین بیلقانی)

مرحوم ریاحی در پاورقی آورده‌اند: «دیوان مجیرالدین بیلقانی، ص ۳۹۴» (همان: ۴۳۸).
منابع دیگر: در سفینهٔ تبریز (۷۲۱ق)، ص ۳۰۵، این رباعی از مجیرالدین بیلقانی است.

۴.۵.۲ (ش: ۵۴۰) نسخه: فذ، چت، خب، فا

<u>تلخ سخنش همچو شکر بتوان خورد</u>	<u>زهر از کف یار سیمبر بتوان خورد</u>
<u>جایی که نمک هست جگر بتوان خورد</u>	<u>بس بانمکست یار بس بانمک است</u>

پنداشت دلم کز تو بری بتوان خورد وز پسته دهانت شکری بتوان خورد
بیچاره ندانست که بر خوان لبست یک ذره نمک بی جگری بتوان خورد

(شروانی ۱۳۷۵: ۲۶۱، رباعی ۸۵۱ ☞ شفروه)

نکته: رباعی بالا یک بار نیز با تفاوتی جزئی در *نزهةالمجالس* به شماره ۳۳۰۰ به نام صدر خجندی آمده است.

۵.۵.۲ (ش: ۵۶۶) نسخه: فذ، چت، خب

می جوشد دل که تا به جوش تو رسد بی هوش شده است تا به هوش تو رسد
می نوشد زهر تا بنوش تو رسد چون حلقه شده است تا بگوش تو رسد

۶.۵.۲ (ش: ۵۶۷) نسخه: فذ، خب

کی باشد کین نیش بنوش تو رسد زهرم به لب شکر فروش تو رسد؟
زیراکه تو کیمیای بی پایانی ای خوش خامی که او بجوش تو رسد

دو رباعی فوق اقتباسی از رباعی زیر است.

آیا بود آن که دل به هوش تو رسد دستم به لب شکر فروش تو رسد؟
بیدار شو از خواب خوش، ای جان و جهان تا ناله زار من به گوش تو رسد

(شروانی ۱۳۷۵: ۴۶۹، رباعی ۲۴۹۰ ☞ ناشناس)

۷.۵.۲ (ش: ۱۱۶۳) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

از خویش بجستن آرزو می‌کندم آزاد نشستن آرزو می‌کندم
در بند مقامات همی بودم من وان بند گسستن آرزو می‌کندم

رباعی بالا از دیوان کبیر اقتباسی عارفانه از رباعی زیر است:

با یار نشستن آرزو می‌کندم وز غصه برستن آرزو می‌کندم

مأخذ نویافتهٔ ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۱۷

عهدی کردم که نیز نامش نبرم آن عهدشکستن آرزو می‌کندم
(همان: ۶۲۷، رباعی ۳۶۸۷ ☞ ناشناس)

۸.۵.۲ (ش: ۱۲۱۸) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

از بهر تو صد بار ملامت بکشم گر بشکنم، این عهد غرامت بکشم
گر عمر وفا کند، جفاهای تو را در دل دارم که تا قیامت بکشم

در عشق تو چون بار ملامت بکشم اندوه تو تا روز قیامت بکشم
بیخردگی چو رفت، معذورم دار تا هم من بیچاره غرامت بکشم
(همان: ۵۶۳، رباعی ۳۲۰۱ ☞ ناشناس)

منابع دیگر: در اوحدالدین کرمانی (۱۳۶۶: ۳۱۲، رباعی ۱۷۸۶) تلفیقی از هر دو رباعی بالا آمده است:

من عشق تو را به صد ملامت بکشم گر آه کنم، به جان غرامت بکشم
گر عمر وفا کند، جفاهای تو را آخر کم از آن تا قیامت بکشم

۹.۵.۲ (ش: ۱۲۹۸) نسخه: فذ، چت، عد، خب، مق

ما باده ز یار دلفروز آوردیم ما آتش عشق عشق سوز آوردیم
تا دور ابد جهان نبیند در خواب آن شبها را که ما به روز آوردیم

تا روی به روی یار دلفروز آوردیم صد گونه ز ساز عشق سوز آوردیم
با وصل تو یک روز نیاورده به شب با هجر، هزار شب به روز آوردیم
(همان: ۶۱۷، رباعی ۳۶۱۵ ☞ خجندی)

منابع دیگر: یک رباعی از مختارنامهٔ عطار (۱۳۵۸: ۲۲۶، رباعی ۲۷) با شباهت بیش تری به رباعی ۳۶۱۵ نزهةالمجالس این گونه آمده است:

تا روی به روی یار دلفروز آوردیم چون شمع گداختیم و سوز آوردیم

بس شب که میان جمع اندوهگنان چون شمع به صد سوز به روز آوردیم

۱۰.۵.۲ (ش: ۱۴۴۸) نسخه: چت، خب، مق

پالوده شوی در طلب پالودن فرسوده شوی در هوس فرسودن
تالذت پالودنتان شرح دهد در نیست چگونه هست خواهد بودن

۱۱.۵.۲ (ش: ۱۴۵۱) نسخه: فذ، چت، خب، مق، فا

پیموده شدم ز عشق تو پیمودن فرسوده شدم ز عشق تو فرسودن
نی روز بخوردن و نه شب بغنودن ای دوستی تو دشمن خود بودن

دو رباعی به شماره ۱۴۴۸ و ۱۴۵۱ اقتباسی از رباعی زیر از سیدحسن است:

پالوده شدم ز خون دل پالودن فرسوده شدم ز دل به غم فرسودن
با تو به حضر قرار و آرامم نیست بی تو به سفر چگونه خواهم بودن؟

(شروانی ۱۳۷۵: ۵۳۵، رباعی ۲۹۹۶ ☞ سیدحسن غزنوی)

منبع دیگر: در نسخه‌برگردان دست‌نویس کتاب *رسائل العشاق و وسائل المشتاق* (۶۸۵ق) بدون ذکر نام گوینده آمده است (سیفی نیشابوری ۱۳۹۹: ۳۶۲).

۱۲.۵.۲ (ش: ۱۵۴۰) نسخه: فذ، چت، خب، مق

در اصل یکی بد است جان من و تو پیدای من و تو و نهان من و تو
خامی باشد که گویی آن من و تو برخاست من و تو از میان من و تو

۱۳.۵.۲ (ش: ۱۵۴۱) نسخه: فذ، چت، خب، مق

در اصل یکی بد است جان من و تو پیدای من و تو و نهان من و تو
خود از پی فهم گفتم آن من و تو چون نیست من و تو در میان من و تو

چون هر دو یکی شدند جان من و تو شاید که یکی بود نشان من و تو

مأخذ نویافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۱۹

من تو شده‌ام، تو من شدستی، اکنون
فرقی نتوان کرد میان من و تو
(شروانی ۱۳۷۵: ۱۴۷، رباعی ۴۸ ﴿جمال‌الدین خلیل﴾)

۱۴.۵.۲ (ش: ۱۹۵۱) نسخه: فذ، چت، خب، مق

ای روی تو را پیشه جهان‌آرایی
وی زلف تو را قاعده عنبرسایایی
آن سلسله سحر تو را آن شاید
کش می‌گری و می‌کنی و می‌خایی

ای قاعده زلف تو شهرآرایی
وی پیشه چشم شوخ تو رعنائی
لالای خط تو را مبارک بادا
بر تخته کافور تو عنبر سایی!
(شروانی ۱۳۷۵: ۳۶۹، رباعی ۱۷۱۵ ﴿ناشناس﴾)

منابع دیگر: در نسخه مجموعه شماره ۱۷۰ (ص ۴۳۵) این رباعی در بخش دیوان رفیع‌الدین لبنانی نیز آمده است:

ای قاعده حسن تو شهرآرایی
وی اندیشه چشم شوخ تو رعنائی
لالای خط تو را مبارک بادا
بر تخته کافور تو عنبر سایی!

در لباب‌الالباب (عوفی ۱۳۲۴: ج ۱، ۲۳۹) از شمس‌الدین محمد بن الذبیبی این گونه آمده است:

ای پیشه روی تو جهان‌آرایی
وی قاعده زلف تو عنبرسایایی
با سودایت خوشست جان را که دهد
بازرگانی به چون تو خوش سودایی

(عطار ۱۳۵۸: ۱۶۶، رباعی ۲۴)

ای قاعده عشق تو جان‌افزایی
وی خاصیت حسن تو جهان‌آرایی
سلطان زمان شوم من سودایی
گر صبر دهی مرا در این تنهایی

۳. نتیجه‌گیری

یافتن رباعیات مشترک مجموعه ارزشمند نزهة‌المجالس و دیوان کبیر از چند نظر حائز اهمیت است: نخست این که یافتن این رباعیات از شعرای متعدد ما را با اصلی‌ترین

آبشخورهای ادبی اندیشه مولانا آشنا و دامنه وسیع مطالعات ادبی این عارف برجسته را بیش از پیش برایمان آشکار می‌کند؛ دوم این‌که با جداسازی این رباعیات از دیوان کبیر می‌توان گامی مؤثر در جهت شناسایی دقیق سبک‌شناسی رباعیات مولانا برداشت. از طرفی نیز، باتوجه به آن دسته از رباعیات مشترکی که با نام سراینده در *نزهة‌المجالس* آمده‌اند، می‌توان پژوهش‌های دیگری در آثار به‌جامانده از این شعرا انجام داد و با جست‌وجوهای بیش‌تر رباعیات دخیل دیگری را شناسایی کرد؛ به‌ویژه بررسی آثار شعری که رباعیات مشترک بیش‌تری از آن‌ها در *نزهة‌المجالس* آمده است می‌تواند ما را به نتایج بیش‌تری برساند. در این پژوهش، رباعیات مشترک *نزهة‌المجالس* و *دیوان کبیر* در دیگر متون نظم و نثر متقدم نیز جست‌وجو شد و برای شماری از این رباعیات منابع جدیدی یافت شد. در مواردی هم برای رباعیاتی که گوینده آن‌ها در *نزهة‌المجالس* مشخص نبود سرایندگانی در برخی منابع از جمله در *سقیة تبریز*، مجموعه شماره ۸۳۳ دانشگاه تهران، *دیوان سنایی*، و *دیوان سیدحسن غزنوی* معلوم گردید.

تغییراتی که مولانا در برخی از رباعیات دخیل ایجاد کرده بر توانایی ادبی و بلاغی بالای او دلالت دارد. او، به مقتضای حال و متناسب با ذوق خود، گاهی یک رباعی را بدون تغییر می‌آورد و گاهی با ایجاد تغییر در یک، دو، یا سه مصرع رباعی دیگری می‌سراید. او حتی در مواردی با حفظ مضمون و قوافی یک رباعی همه مصرع‌های آن را تغییر می‌دهد و با طرحی نو رباعی جدیدی می‌سراید. در جدول زیر ۷۵ رباعی مشترک بررسی شده با نوع تغییر آن‌ها در کلیات شمس مشخص شده است:

شبهات کامل در هر چهار مصرع و بدون تغییر	شبهات در چهار مصرع با تغییراتی در برخی واژگان	شبهات در سه مصرع	شبهات در دو مصرع	شبهات در یک مصرع	شبهات در محتوا و قوافی و اقتباس رباعی
۷	۲۵	۵	۱۵	۹	۱۴

علاوه بر چهل رباعی مشترک *نزهة‌المجالس* و *دیوان کبیر*، که مرحوم ریاحی در پانوشته *نزهة‌المجالس* مشخص کرده‌اند، ۷۵ رباعی مشترک دیگر نیز در پژوهش حاضر بررسی شد، که در مجموع به ۱۱۵ رباعی می‌رسد. از مجموع این ۱۱۵ رباعی مشترک، ۶۵ رباعی در *نزهة‌المجالس* با ذکر نام سراینده درج شده است. تعداد این سرایندگان ۳۸ نفر است که در جدول زیر نام این شاعران با تعداد رباعیات منسوب به آن‌ها آمده است:

مآخذ نو یافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۲۱

تعداد رباعی	نام شاعر
۶	مجدود بن آدم سنایی
۵	صدر خجندی
۴	ظہیرالدین فاریابی، مجیرالدین بیلقانی
۳	کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، فخرالدین مبارک‌شاه غوری، سیدحسن غزنوی
۲	مجدالدین بغدادی، اوحدالدین کرمانی، شرف‌الدین مرتضی، حمید تبریزی، رضی نیشابوری، جمال اشهری، شمس اسعد گنجه‌ای، شرف‌الدین شفروه
۱	اثیر احسیکتی، مهستی، شرف بیلقانی، برهان گنجه‌ای، رشید، اثیر اومانی، عزیزالدین طغرای، یمین، فخرالدین رازی، شیخ‌احمد غزالی، جمال‌الدین عبدالرزاق، ابوسعید ابوالخیر، محمد غزنوی، عزیز شروانی، شیخ‌احمد جام، شهریاری، ملک طغان‌شاه، نظامی گنجه‌ای، سلطان طغرل، جمال‌الدین خلیل شروانی، رفیع‌الدین بکرانی

پی‌نوشت‌ها

۱. «ش»: نشانه شماره رباعی در دیوان کبیر به تصحیح فروزان‌فر است.
۲. «عد»، «فد»، «چت»، «خب»، «مق»، و «فا» علائم اختصاری نسخه‌های مورداستفاده فروزان‌فر در تصحیح رباعیات دیوان کبیر است: «عد»: نسخه کتاب‌خانه اسعد افندی؛ «فد»: نسخه قونیه؛ «چت»: نسخه کتاب‌خانه مستر چستر بی‌تی؛ «خب»: نسخه بلدیة استانبول؛ «مق»: نسخه موزة قونیه؛ «فا»: نسخه فیه مافیہ محفوظ در کتاب‌خانه استانبول.
۳. علامت اختصاری مجموعه نزهة المجالس.

کتاب‌نامه

- اوحدالدین کرمانی (۱۳۶۶)، دیوان رباعیات، به‌اهتمام احمد ابومحبوب، با مقدمه محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: سروش.
- باباافضل کاشانی (۱۳۱۱)، رباعیات، به‌اهتمام سعید نفیسی، تهران: کتاب‌خانه دانشکده.
- بهاء‌ولد (۱۳۸۲)، معارف، تصحیح بدیع‌الزمان فروزان‌فر، تهران: طهوری.
- جوینی، عظاملک بن محمد بن محمد (۱۳۹۲)، تاریخ جهان‌گشای جوینی، تصحیح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی، تهران: زوار.
- رحیمی زنگنه، ابراهیم، سهیلا یاری گل‌دره، و لیلا رحمتیان (۱۳۹۶)، «بازشناسی منبع ۳۸ رباعی منسوب به مولانا در متون ادبی و تاریخی»، دوفصل‌نامه تاریخ ادبیات، ش ۸۱

- سمعانی، شهاب‌الدین ابوالقاسم احمد بن المظفر منصور (۱۳۸۴)، *روح‌الارواح*، به‌کوشش نجیب مایل هروی، تهران: علمی و فرهنگی.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد (۱۳۸۸)، *دیوان*، به‌اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.
- سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۸۰)، *مجموعه مصنفات شیخ اشراق*، به‌کوشش سیدحسن نصر، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیفی نیشابوری، علی بن احمد (۱۳۹۹)، *رسائل‌العشاق و وسائل‌المشتاق*، به‌کوشش جواد بشری، تهران: مجموعه انتشارات تاریخی و ادبی دکتر محمود افشار.
- شروانی، جمال خلیل (۱۳۷۵)، *نزهة‌المجالس*، تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: علمی.
- شعبانی، محمدرضا (۱۳۸۹)، «مولوی صوفی‌ای ترانه‌گو (بررسی رباعیات مولوی و جایگاه آن در شعر فارسی)»، *کتاب ماه ادبیات*، س ۴، ش ۴۲.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲)، *زبان شعر در نثر صوفیه*، تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۴)، *سیر رباعی در شعر فارسی*، تهران: فردوس.
- صادری، طه (۱۳۹۳)، *نسخه‌پژوهی رباعیات مشترک بین خیام و پنج شاعر (عطار، بابا‌افضل، مولوی، مجد همگر، و حافظ)*، پایان‌نامه دکترای تخصصی، گروه ادبیات، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تبریز.
- ظهیرالدین فاریابی (۱۳۸۱)، *دیوان*، با تحقیق و توضیح امیرحسن یزدگردی، به‌اهتمام اصغر دادبه، تهران: قطره.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۵۸)، *مختارنامه*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: توس.
- عوفی، محمد (۱۳۲۴)، *لباب‌الالباب*، به‌کوشش ادوارد براون، لیدن: بریل.
- عوفی، محمد (۱۳۵۳)، *جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات*، تصحیح امیربانو مصفاً و مظاهر مصفاً، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- عین‌القضات همدانی (۱۳۷۷)، *تمهیدات*، به‌کوشش عقیف عسیران، تهران: کتاب‌خانه منوچهری.
- غزالی، احمد (۱۳۷۶)، *مجموعه آثار فارسی احمد غزالی*، به‌اهتمام احمد مجاهد، تهران: دانشگاه تهران.
- غزنوی، سدیدالدین محمد (۱۳۸۴)، *مقامات ژنده‌پیل*، تصحیح حشمت مؤید، تهران: علمی و فرهنگی.
- قونیوی، ابوبکر بن الرکی المتطبب (۱۳۴۹)، *روضة‌الکتاب و حدیقة‌الالباب*، تصحیح میرودود سیدیونسی، تبریز: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- لوئیس، فرانکلین دی (۱۳۸۳)، *مولوی: دیروز و امروز، شرق و غرب*، ترجمه فرهاد فرهمندفر، تهران: ثالث.

مآخذ نویافته ۷۵ رباعی از دیوان کبیر مولانا ... (رحمان مشتاق مهر و دیگران) ۳۲۳

- مجیرالدین بیلقانی (۱۳۵۸)، *دیوان*، تصحیح محمد آبادی، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- المختارات من الرسائل* (۱۳۷۸)، به کوشش غلامرضا طاهر، ایرج افشار، و مریم میرشمسی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مشتاق مهر، رحمان (۱۳۹۶)، «مآخذ استشهدات شعری فارسی مکتوبات مولانا و تکمله آن»، *کهن نامه ادب پارسی*، س ۸، ش ۳.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۳)، *کلیات شمس یا دیوان کبیر*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزان‌فر، تهران: دانشگاه تهران.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۱)، *مکتوبات*، به کوشش توفیق ه. سبحانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مهستی گنجوی (۱۳۴۷)، *دیوان مهستی*، تصحیح سیدمحمد طاهری شهاب، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- مهستی گنجوی (۱۳۹۱)، *دیوان مهستی*، به اهتمام جمشید پوراسماعیل نیازی و هدی اسعدی، تبریز: شایسته.
- مؤید بغدادی، بهاء‌الدین محمد (۱۳۸۵)، *التوسل الی التوسل*، به کوشش احمد بهمنیار، تهران: اساطیر.
- میرافضلی، سیدعلی (۱۳۷۶)، «روارید کرمانی و رباعیات سرگردان»، *مجله معارف*، ش ۴۲.
- میرافضلی، سیدعلی (۱۳۸۱)، «این راه به سرسری به سر می نشود» (نقدی بر تصحیح دیوان رباعیات اوحدالدین کرمانی)، *مجله نشر دانش*، ش ۱۰۴.
- نسخه دیوان شرف شعروه، به شماره ۱۴۱۵ (۱۰۲۷ق)، دانشگاه تهران.
- نسخه دیوان ظهیر فاریابی، به شماره ۲۰۰ (۷۱۷ق)، دانشگاه تهران.
- نسخه دیوان ظهیر فاریابی، به شماره ۲۴۴ (۸۴۰ق)، دانشگاه تهران.
- نسخه کلیات سنایی، به شماره ۱۳۴ (۶۸۴ق)، دانشگاه تهران.
- نسخه مجموعه دوازده شاعر، به شماره ۱۷۰، دانشگاه تهران.
- نسخه مجموعه سنینه تبریز، ابوالمجد تبریزی (۷۲۱ق)، به شماره ۱۴۵۹۰، مجلس شورا.
- نسخه مجموعه شماره ۲۷۰ (۶۸۶ق)، دانشگاه تهران.
- نسخه مجموعه شماره ۲۷۵ (۶۸۱ق)، دانشگاه تهران.
- نسخه مجموعه شماره ۸۳۳ (۶۰۴ق) در سه بخش حاوی رباعیات خیام، دانشگاه تهران.

